

Mėnulis, saulė ir žvaigždės lietuvių tradicinėje kultūroje

Laiko matavimas nuo seniausių laikų žmogui buvo egzistenciškai svarbus. Gyvename ritmiškai banguojančiame, pasaulyje, kuriame naktį keičia diena, dėsningai juda Saulė, Mėnulis, žvaigždės ir planetos, dėsningai keičiasi metų laikai, ritmiškai kvėpuojame, ritmiškai plaka širdis. Gamtos reiškinių stebėjimas padėjo žmogui geriau prisitaikyti, orientuotis, numatyti, išgyventi.

Nūdienos kalendoriuje atsispindi ilgametė gamtos stebėjimo patirtis. Laikomačiai arba kalendoriai išsaugojo vertingą praktinę informaciją ir kultūrinę patirtį. Jame rasime nemaža žilos praeities rudimentų, kurių gausu ir išlikusiuose kalendorinių švenčių papročiuose, kalendoriniame folklore. Kalendoriai atskleidžia tai, kas šiandieną ir anuomet buvo žmogui svarbiausia, jo darbus ir rūpesčius, pasaulėvoką ir tikėjimus, čia ryškios mitologijos ir religijos apraiškos.

Liaudies kalendorius (lot. *calendarium* „skolų knygelė“, nuo *calendae* “kalendos” – pirmoji mėnesio diena, kada būdavo atiduodamos skolos) – viena seniausių laiko matavimo sistemų, pagrįsta dangaus kūnų stebėjimo patirtimi, gamtos reiškinių ir žemės ūkio darbų periodiškumu. Lietuvių tradiciniame kalendoriuje ryšku mėnulio ir saulės kalendorių gretinimas.

Mėnulio (lunarinis) kalendorius ir jo atspindžiai etninėje kultūroje

Seniausia laiko skaičiavimo sistema Lietuvoje, siekianti paleolito laikus, kurios daug pėdsakų išliko kalendoriniame folklore, rėmėsi mėnulio fazių stebėjimu. „Pirmykščiam žmogui atrodė, tarsi mėnulis diktuoja gamtai ritmą. Nuo jo fazių kaitos kyla jūros potvyniai, kartojasi žuvų nerštas, žvėrių migracija, devynis jo ciklus trunka galvijų, taip pat moterų nėštumas“, – teigia etnologas L. Klimka (Klimka 1991: 34). Greičiausia iš tų senų laikų mus pasiekia Mėnulio kulto reliktai – jo vadinimas dievaičiu, jo formų amuletų ir papuošalų naudojimas, mėnulio atvaizdo kėlimas į stogastulpius, maldelių, pamačius jauną mėnulį, naudojimas:

Jaunas jaunikaitis, dievo karalaitis!

Tau aukso karūna, o man sveikata

(Rimšė, 1935 LTR 3585(198) LT-5 9400)

Jaunas mėnuo jaunikaitis,

Dangaus žemės karalaitis.

Tau aukso ratą,
O man sveikatą,
Tau sudilt,
Man gyvent,
Tau ponystą,
Man dangaus karalystą
(Kirdeikiai, 1964 LTR 3719(89) LT-5 9396)

Jaunas jaunikaiti, tau pilną ratą, ratą, man sveikatą, nuo neprietelių meilę, o nuo panų dalią
(Palūšė, 1964 LTR 3720(54) LT-5 9397)

Mėnulio atmainos (fazės) gerai matomos iš Žemės. Jos turi senus lietuviškus pavadinimus: *jaunatis, priešpilnis, pilnatis, delčia, sengalys, galadelčius*. Dienos, kai mėnulis nematomas vadintos *sanvarta, mainomis, tuštimu*. Mėnulio fazės tris paras veik nekinta, jaunaties fazė nuo pjautuviuko pasirodymo pradžios trunka septynias paras. Mėnulis maždaug dvi savaites kasnakt didėja, po to dvi mažėja.

Tautosakoje randame Mėnulio atmainų dalybą į tris fazių ciklus po 9 paras. Manoma, kad tokios trys devyniadienės savaitės kažkada sudarė Mėnulio mėnesį. Beje, pats mėnesio pavadinimas reiškia Mėnulio fazių ciklą. Ritualinės formulės „trejos devynerios“ greičiausiai mena tuos pačius laikus. Mėnulio atmainų ritmas neabejotinai turėjo įtakos mūsų skaičių simbolikai: trys, septyni, šeši, devyni, dvylika nesunkiai išvedami iš mėnulio fazių trukmių skaičiavimo.

Mėnulio metus sudarė 13 mėnesių, kurie prasidėdavo jaunatimi ir baigdavosi delčia. Kadangi mėnulio mėnesį (apsisukimo apie Žemę – siderinį periodą) sudarė 27,3 paros, o sugrįžimo į tą pačią padėtį Saulės atžvilgiu 29,5 paros (sinodinis periodas), iš likusių dienų kas 2–3 metai būdavo sudaromas dar vienas papildomas mėnuo.

Mėnulio kalendorius gerai tiko skaičiuoti trumpus laiko tarpus, juo ir šiandieną remiasi medžiotojai, gyvulių augintojai. Mėnulio kalendorius su kilnojama Metų pradžios data yra visuotinai paplitęs musulmonų religiją išpažįstančiose šalyse. Tačiau skaičiuojant ilgesnius laiko tarpus, ypač ten, kur žmonės vertėsi žemdirbyste, kur reikėjo tikslesnio laiko matavimo būdo, šis kalendorius pasidarė nepakankamas: juo remiantis gaudavosi didelės laiko paklaidos, kurios galėjo būti lemtingos žemdirbiams. Greičiausiai tai ir buvo svarbiausia priežastis, vertusi atsisakyti Mėnulio kalendoriaus. Tačiau šiandieną plačiai naudojant Saulės kalendorių, į Mėnulio fazes taip pat atsižvelgiama. Svarbiausia pavasario šventė – Velykos yra švenčiama pirmąjį sekmadienį po pavasario lygiadienio, kai būna mėnulio pilnatis. Pagal Mėnulio kalendorių nustatomos Užgavėnių, Šeštinių, Sekminių, Devintinių švenčių laikas. Jaunam Mėnuliui stojus po Naujųjų Metų, buvo

švenčiama Viduržemio šventė. Žemdirbiai ir šiandieną atsižvelgia į Mėnulio atmainas sėdami javus, sodindami įvairius augalus.

Saulės kalendoriaus atspindžiai

Saulės kalendorius, nors ir nėra toks senas, kaip Mėnulio, tačiau Lietuvoje naudotas taip pat ne vieną tūkstantį metų.

Pagarba Saulei taip pat gerai matoma mūsų tradicinėje kultūroje ir folklore. Moteriškosios giminės Saulė baltų kultūroje yra reta išimtis ir svarbus archaizmas, greičiausiai menantis matriarchato laikus. Saulė tradicinėje kultūroje antropomorfinė, sužmoginta. Į ją kreipiamasi gražiausiais vardais, kreipiniais „Saulele-motule“:

– Saulele, motule,
Užtekėk, užtekėk!
ČLLM 288, Babriškių k., Vrn.

Saulės svarbą rodo skritulio formos koplytstulpių, bažnyčių viršūnių ar vėjarodžių „saulutės“, tai vaizdžiai liudija gausi Saulės ornamentika ant verpsčių, kultuvių, puodų, muzikos instrumentų, audinių raštų, juostų puošmenos.

Saulės atvaizdų Lietuvos teritorijoje išliko iš neolito laikotarpio. Tai gintariniai amuletai. Plg. amuleto pavyzdį iš Daktariškių kapinyno, datuoto III t. p. Kr. www.lad.if.vu.lt/akmens_amzius.htm. Daug pagarbos Saulei randame sutartinėse, išliko pastabų apie sutartinių giedotojas – rugių pjovėjas, pagarbiai laukiančias Saulės patekėjimo, ir tik, nusilenkus jai, pradedančias pjūtį. Dzūkų rugiapjūtės dainose į Saulę kreipiamasi, kaip į svarbiausią asmenį, ji piemenėlių ir našlaičių užtarytoja ir globėja.

Astronominė Saulės metų trukmė yra maždaug 365,25 paros (tiksliai atogrąžinių metų trukmė yra 365,2422 paros). Metai turi 12 mėnesių, mėnesį sudaro 29–31 diena, o kas ketveri metai prisideda dar viena diena.

Saulės stebėjimu buvo galima nustatyti ne tik nakties–dienos, paros trukmę, bet ir ilgesnius – 3, 6, 9, 12 mėnesių metų tarpsnius. Tai buvo daroma stebint ir fiksuojant kulminacinius saulės judėjimo taškus saulėgražas (solsticijas) bei lygiadienius – kai nakties ir dienos ilgis susilygina. Liaudies dainose retkarčiais pasitaiko tokio Saulės stebėjimo užuominų – „jau saulelė stulpavojo“:

Oi an marių, an mėlynių
Da saulašė stulpavojo,

Da saulašė stulpavojo,
Da an dzviej trijų stulpelių,

Da an dzviej trijų stulpelių,
An devynių strėlalių.

Da ne saulė stulpavojo,
Da brolalis an dvaro,

Da brolalis an dvaro,
Da žirgelį muštravojo:

–Oi žirgeli, oi šyvasai,
Ar nuneši jis vainelį?

Ar nuneši jis vainelį,
Jin turackų žemelį?
ČtDM 56, KF 5016 (11)

Kryžiaus ženklas apskritime yra ne tik Saulės simbolis, bet drauge ir Saulės metų simbolis, žymintis svarbiausias kalendorinių metų šventes.

Iki mūsų laikų kalendoriuje išliko dvi svarbiausios kalendorinių metų šventės – Kalėdos ir Joninės (Kupolės), sutampančios su žiemos (XII. 22) bei vasaros (VI.22) saulėgražomis. Istoriniai šaltiniai liudija buvus tikslią datą turėjusias pavasario bei rudens lygiadienio šventes – sambarius, kurias vėliau pakeitė kilnojamosios šventės bei rudens darbų pabaigtuvės.

Žvaigždžių kalendorius

Žvaigždžių stebėjimas nuo seniausių laikų taip pat teikė daug žinių ir leido orientuotis erdvėje. Pagal žvaigždes į tolimiausius kraštus plaukdavo jūreiviai, pagal žvaigždžių ir žvaigždynų padėtį mūsų protėviai tiksliai galėdavo nustatyti sėjos arba pjūties metą.

Buvo stebimas Saulės kelias ir gretinamas su žvaigždynais. Kiekvienais metais judėdama ekliptika Saulė kerta 13 žvaigždynų, tad pagal jos padėtį žvaigždynų atžvilgiu taip pat buvo galima matuoti laiką. Apie tai, kad buvo stebimas Saulės kelias liudija XVI a. Rotundo kronika. Deja, šios kronikos rankraštis neišliko, manoma, kad sudegė per gaisrą. Tačiau išliko šios kronikos nuorašų, kuriuos padarė vokiečių istorikas J.Rivijus. Jis mini, kad Neries ir Vilijos santakoje stovėjusi Perkūno šventykla, kuri turėjusi 12 pakopų altorių. „Kiekviena pakopa buvo skirta vienam Zodiako ženklui. Ant jo būdavo deginamos aukos – kiekvieną mėnesį, tą dieną, kai saulė, pasiekusi savo aukštį, įžengdavo į ženklą. Tad aukščiausioji pakopa priklausiusi Vėžiui, o žemiausioji – Ožiaragiui. Ant šitų pakopų jokios tikros aukos (taip galvota) nedegindavo, o tik vaškinį atvaizdą, pavyzdžiui, Liūto, Mergelės ir kt.“ (cit. iš Laurinkienė 1996. P.84). Tokius stebėjimus ir matavimus galėjo atlikti tik tam pasišventę asmenys, greičiausiai – žyniai. Tačiau ir paprasti žemdirbiai danguje galėjo rasti aiškių orientyrų ir gairių.

Žemdirbiams ypač daug naudingos informacijos teikė Sietyno stebėjimas. Sietynas (liaudies terminologija *Sietas, Sietelis, Sytas, Sėtas, Sietinys* – žvaigždžių spiečius Tauro žvaigždyne, tarptautinėje literatūroje vadinamas Plejadomis. Žmogaus akis paprastai mato 7 žvaigždes, nors turintieji gerą regėjimą gali išvelgti ir 12 ar net 15 žvaigždžių. Sietyno žvaigždės sudaro netaisyklingą keturkampį, kuris primena vežimą.

Sietynas juda dangumi beveik tuo pačiu keliu kaip Saulė ar Mėnulis. Pagal jo padėtį dangaus skliaute rudens ir žiemos naktimis žemdirbiai galėjo beveik tiksliai pasakyti laiką. Balandžio pabaigoje jis prapuola vakaro žarose, o rugsėjo pabaigoje matomas sutemus rytuose. Žemdirbiams buvo ypač svarbus pavasarinis Sietyno pasirodymas Saulei nusileidus vakaruose, maždaug sutampantis su Jurginėmis (IV.23), žymėjęs laukų darbų ir ganymo sezono pradžią:

„Jei dar Žvaigždžių sietas aukštai, tai dar toli pavasaris“ LTA 2319(13)

„Pakol žvaigždžių sietas neleidžias į žarą, žirgo neleisi į balą esti“ LTA 1480(22).

„Sietynas žarō, jautis vagō“ (Vaiškūnas P. 21).

Buvo stebimas rytinis Sietyno patekėjimas liepos 10-15 dienomis, žymėjęs lietingojo vasaros laikotarpio pradžią („Septynis miegančius brolius“), kulminacinė žvaigždyno padėtis ženklino rugių sėjos laiką (rugsėjo antrąją dekadą), o Sietyno nusileidimas rytą (XI.30–XII.1) žymėjo Advento pradžią. Tad nieko nuostabaus, kad Sietynas dainose gretinamas su Saule ir Mėnuliu.

Ne mažiau svarbi laiko suvokimui buvo Venera, kuri buvo vakare vadinta Vakarine žvaigžde, o ryte Aušrine. Aušrinė drauge su Saule ir Mėnuliu dažnai sutinkamos kosmologinėje mitologijoje. Vakarinė žvaigždelė – dažna rugiapjūtės giesmių dalyvė, paleidžianti, išlaisvinanti iš sunkių dienos darbų, paguodžianti ir patarianti:

Oi, teka bėga
Vakarinė žvaigžde(lė),

Visų žvaigždelių
Pasikviesda(ma),

Oi, tik ji nekvietė
Tamsiojo mėnu(lio).

–Oi, sustok palauk,
Vakarine žvaigžde(le),

Ką aš tau sakysiu,
Daugel(i) sugodo(siu).

Pirma godelė –
Tamsioji nakte(lė),

Antroji godelė –
Margi debesė(liai),

Treč(ioji) godelė –
Šviesioji saule(lė)

Oi, eina bėga
Martelė per dva(ra).

–Oi, sustok palauk,
Jaunoji marte(le),

Ką aš tau pasakysiu,
Daugelį sugodo(siu),

Daugelį per daugį,
Daugelį gode(liu).

Pirmoji godelė-
Senasai šešurė(lis),

Antroji godelė –
Sena anytė(lė),

Trečioji godelė –
Jaunas dieverė(lis),

Ketvirta godelė –
Jaunoji moše(lė),

Penkta godelė –
Mažas piemenė(lis).

Šešurui tėveliui –
Ploni marškinė(liai),

Anytai motulei –
Tankioji drobe(lė),

Dieveriui broleliui –
Margas abrūsė(lis),

Mošelei sesulei –
Šilkinė skuste(lė),

Mažam piemenėliui –
Margoji juoste(lė).

ČLLM 264 L.Padegimienė,
Dubravų k., Seirijų vlsč., Lzd.
Užr. J.Bielionis 1937.
LTA 1256(55)

Buvo stebimos ir kitos žvaigždės, planetos bei žvaigždynai. Žvaigždžių stebėjimo svarbą rodo gausūs ir saviti žvaigždynų vardai, turtinga astralinė mitologija. Kalendorinėse ir ypač našlaičių dainose dažnai sutinkame visą „dangišką šeimą“ – Saulę, mėnulį, žvaigždes ir Sietyną, kurie našlaitei pakeičia močiutę ir tėvelį, seselę ir brolelį. Panašius dangaus kūnų derinius matome kulto pastatų ir kryžių viršūnėse, randame iškaltus ant mitologinių akmenų, nupieštus ant skrynių, išskaitome audimo raštuose ir juostų ornamentuose. Žr. www.tradicija.lt Tai kosminė simbolika, kupina stipraus jausmo ir didingo, iškilmingo skambesio akordų:

Lėkė sakalas,
Lėkė sakalas,
:Lėkė sakalas
Per dunojė(lį):.

Tame Dunojuj,
Tame Dunojuj,
:Tame Dunojuj
Laivelis plū(ko):.

Tame laively,\nTame laively,
:Tame laively
Mergelė sė(di):.

Mergelė sėdi,
Mergelė sėdi,
:Mergelė sėdi,
Galvą šukuo(ja):.

Galvą šukuoja,
Galvą šukuoja,
:Galvą šukuoja,
Sunkiai dūsuo(ja):.

–Nēr man motulės,
Nēr man motulės,
:Nēr man motulės
Šarveliui krau(ti):.

Nēr man tėvelio,
Nēr man tėvelio,
:Nēr man tėvelio
Rangelės reng(ti):.

Nēr man sesulės,
Nēr man sesulės,
:Nēr man sesulės
Prieg šal' sėdė(ti):.

Nēr man brolelio,
Nēr man brolelio,
:Nēr man brolelio
Kelio lydė(ti):.

Saulė motulė,
Saulė motulė,
Saulė motulė
Šarveliui krau(ti):.

Mėnuo tėvelis,
Mėnuo tėvelis,
Mėnuo tėvelis
Rangelei reng(ti):.

Žvaigždė seselė,
Žvaigždė seselė,
Žvaigždė seselė
Prieg šal' sėdė(ti):.

Sytas brolelis,
Sytas brolelis,
Sytas brolelis
Keliu lydė(ti):.

ČLLM 291, Antokė Bielinienė, Gudonių k., Seirijų vlsč., Lzd. LTA
373(18), p. 49(6)

Išvados

Lietuvių kalendorinės šventės ir apeigos – tradicinės agrarinės metų ciklo šventės ir apeigos, atliekamos griežtai apibrėžtu metu, nustatomu pagal liaudies kalendorių. Tai per ilgus šimtmečius susiklosčiusi ir praktiškai pasiteisinusi papročių ir apeigų sistema, padėjusi išgyventi ir harmonizuoti savo būtį. Dangaus kūnų, gamtos reiškinių stebėjimas buvo svarbus laiko matavimui, nuostabą keliantys, nesuprantami, nepasiekiami dangaus šviesuliai masino vaizduotę, sužmoginti, apipinti mitais, legendomis ilgainiui tapo neatsiejama lietuvių etninės kultūros dalimi.

Literatūra

Balys J. Lietuvių kalendorinės šventės. Tautosakinė medžiaga ir aiškinimai. 2 papild. leid. Ats. red. V.Čiubrinskas.V.: Mintis, 1993.

Beresnevičius G. Mitas ir ritualas *Darbai ir dienos*. Nr.3(12). Kaunas, 1996. P. 7–18.

Buračas B. Lietuvos kaimo papročiai. Parengė A.Degutis, V.Jankauskas, V.MiliusV.: Mintis, 1993.

Dundulienė P. Lietuvių kalendoriniai ir agrariniai papročiai. V., 1979.

- Dundulienė P. Saulė močiutė, mėnuo tėvelis... Lietuvos astronomija. Sudarytoja Z.Sviderskienė. V.: Mokslas, 1981. P.7–36.
- Greimas A. J. Tautos atminties beiėškant. Vilnius-Chicago, 1990
- Greimas A. J. Folkloras ir mitologija: metodo problemos *Kultūros barai* 1988, Nr. 12. P.32–33
- Gutautas S. Lietuvių liaudies kalendorius. V.: Vyturys, 1991.
- Klimka L. Etnokosmologija: objektas ir problemos. *Liaudies kultūra* 1991. Nr 2. P.34–35.
- Klimka L. Mėnulis etnožinijoje. *Darbai ir dienos* 1999. Nr 11 (20). P. 121–130.
- Laurinkienė N. Senovės lietuvių dievas Perkūnas. V.:Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
- Lietuvių kalendorinės šventės. Straipsnių rinkinys. / Sudarė B. Imbrasienė. V.: Lietuvos liaudies kultūros centras,1990.
- Misevičienė V. Kalendorinių švenčių apeiginė tautosaka ir šiuolaikinės aktualijos *Tautosakos darbai*. T.I (VIII). V.:Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1991.
- Otto W. F. Der ursprüngliche Mythos im Lichte der Sympathie von Mensch und Welt In: Mythos und Welt. Stuttgart, 1962
- Razauskas D. Ryto rato ritimai. Senosios išminties pėdsakai *Liaudies kultūra* 1998 Nr. 3. P.1–5.
- Vaiškūnas J. Ar pažino senoliai žvaigždes? Sietynas. Jo išvaizda, vardas, judėjimas *Liaudies kultūra* 1993. Nr 2. P.19–23.
- Vėlius N. Senovės baltų pasaulėžiūra. V., 1983.
- Vyšniauskaitė A. Mūsų metai ir šventės. K.: Šviesa, 1993.
- Widengren G. Phänomenologie der Religion. Berlin, 1969.